

GEDEELDE ANGSTEN

Kleine sociologie van maatschappelijke onzekerheid

Rudi Laermans

Boom

Inhoud

Vooraf	9
Smetvrees	14
<i>'Koning Corona' – Mondiale ziektes – Sociale smetvrees – Besmetting als metafoor</i>	
Intermezzo (1): angst als cultuur	24
Faalangst	30
<i>Kindertijd – Professionele publieksangst – Faalangst, versie neoliberalisme</i>	
Intermezzo (2): angst als lust	41
Controleangst	46
<i>Mogelijkheidszin – Contingentiedempers – Dialectiek van controle en angst – Risicomaatschappij – Berekende onzekerheden – Eco-angst</i>	
Vrijheidsangst	66
<i>Riskante vrijheid – Identiteitsonzekerheid – Risicoreducties – Partnermarktisme – Relatieangst – Ontbindingsangst</i>	
Intermezzo (3): angst als angstangst	82

Statusangst	85
<i>Geleefde ongelijkheid – De middenklassenmaatschappij –</i>	
<i>Intergenerationele statusangst – Onzekere zelfrealisering – Precaire</i>	
<i>welstand – Bestaansonzekerheid</i>	
 Angstcultuur en angstpolitiek	 103
<i>Wereldonoverzichtelijkheid – Angstcultuur – Angstcommunicatie –</i>	
<i>Terreurdreiging – Populistische angstpolitiek</i>	
 Ont-angsten	 121
<i>Angst als verlies – Solidariseren – Hoopverhalen</i>	
 Noten	 130

‘Angst is bestand tegen elke kritiek van de zuivere rede. Hij is het moderne a priori – niet empirisch, maar transcendentiaal. Hij is het principe dat niet in de steek laat wanneer alle principes in de steek laten. (...) Men kan hem een grote politieke en morele toekomst voorspellen.’

Niklas Luhmann (1986)

Vooraf

Angst is alomtegenwoordig. Mensen vrezen bijvoorbeeld baan- of inkomensverlies, burgers duchten een verdere krimp van de verzorgingsstaat. Partners maken zich zorgen over hun relatie of zijn bang dat hun kinderen het minder goed zullen hebben dan zijzelf. Hoogbejaarden hebben schrik voor de man met de zeis, jongeren huiveren bij nog een bericht méér over de gevolgen van de klimaatopwarming: eco-angst is toekomstangst.

Al deze angsten worden gedeeld, op kleine dan wel grote schaal. De schrik dat je aandelenfonds zo dadelijk een duik maakt, blijft beperkt tot een uitgelezen groep van financiële *traders*. De vrees dat je niet tijdig de opgelegde hoeveelheid pakjes kunt leveren, kent daarentegen vele varianten binnen de groep van preciaire werkers onder aan de arbeidsladder: de schoonmaker moet vijf burelen per uur poetsen, de bejaardenhulp in het woon-zorgcentrum dient een voorgeschreven aantal oude lichamen per half dagdeel te wassen, de medewerker in de pizza-fastfood krijgt een beperkt aantal minuten om de klus te klaren... Steeds is er tijdsdruk, met stress en prestatieangst als voorspelbare gevolgen.

Angstgemeenschappen bestaan en worden zelfs bewust geconstrueerd via vijandbeelden: dat is zo'n beetje de specificiteit van rechts-populistische politici. Zij handelen in angst voor 'de Andere': het zijn heuse angstantrepreneurs. Of neem de recente coronapandemie. Over alle sociale verschillen heen

deelde de meerderheid van de burgers een publiek geuite besmettingsangst.¹ In België deed de regering daar nog een schepje bovenop met haar campagne ‘1 ploeg van 11 miljoen’, gericht op het hooghouden van de collectieve moraal en eensgezindheid in de strijd tegen het coronavirus.

Veel vaker leiden feitelijk gedeelde angsten voor pakweg statusverlies of, breder, de risico’s van een nieuwe financiële crash, een over individuen of ontelbare minigemeenschappen verdeeld bestaan. Ook al hebben ze sociale oorzaken en bezitten ze daarom een collectief karakter, de meeste vormen van angst beleven mensen hoogstpersoonlijk en in private kring: je praat er enkel met intimi over. Of met een therapeut: de psychologie heeft het discours over emoties, en dus ook dat over angst, geconfisqueerd. Ten onrechte.

De heersende kennisverkaveling reproduceert een dominant mens- en maatschappijbeeld: emoties zitten binnen, de maatschappij is een buitenkwestie. Maar een hoop gevoelens worden collectief gedeeld, en ook mede sociaal bepaald, cultureel gemodelleerd en politiek geregisseerd. Dat geldt ook voor angst, is de stelling die ik in dit boekessay verdedig.

Sociologen hebben zich te makkelijk de kaas van het brood laten eten door psychologen. De schijnbaar vanzelfsprekende individualisering van gevoelens als angst is maatschappelijk en politiek niet onschuldig. In meerdere beroepstakken jaagt bijvoorbeeld de schrik om voor een loser te worden versleten langgeschoolden zodanig op dat ze een zesdaagse werkweek normaal vinden, net als avondwerk en een permanente digitale bereikbaarheid. Die zelfexploitatie creëert een serieus risico op een burn-out – maar wie die oploopt, zou pas echt een verliezer zijn.

Het loser-frame individualiseert zo sterk dat het mensen bang maakt voor zichzelf: ‘Ik zal tekortschieten.’ Deze indi-

vidualisering laat het neoliberale prestatiesysteem volstrekt onverlet, terwijl juist dat de constante vrees produceert om als ICT-specialist je targets niet te halen, als ziekenhuisarts minder patiënten dan gemiddeld te genezen, of als docent een onvoldoende van je studenten te krijgen. Psychologen die mensen met een burn-out behandelen, *kurieren am Symptom*. Door de individualisering van angstgevoelens blijven de achterliggende sociale mechanismen dus meer dan eens omgeven door een forse mistbank. Sociologische verbeeldingskracht, een pracht van een uitdrukking die C. Wright Mills nu alweer meer dan zes decennia geleden muntte, wil die smog laten optrekken door persoonlijke moeilijkheden sociaal te duiden.²

Ondanks de grotere aandacht voor de sociale rol van emoties en hun culturele modellering, ook wel bekend als ‘the affective turn’, is het nog altijd zoeken naar voorzetten tot een meer systematische angstsociologie.³ Ook daarom is dit een essay: een noodgedwongen bescheiden poging om een sociologie van gedeelde angsten in de steigers te zetten. Daartoe sprokkel ik inzichten uit verschillende subdisciplines bij elkaar. Bij dat springen van bijvoorbeeld beroepsociologie naar de sociologie van intieme relaties zal ik in de ogen van ter zake meer competente collega’s ongetwijfeld geregeld nuances missen. Dat moet dan maar. Zonder een enigszins grote greep kom je als socioloog niet toe aan een wat breedvoerigere tijdsdiagnose. Terwijl dat toch één van de basisvragen van de sociologie is: hoe ziet het maatschappelijke heden eruit en waar gaan we collectief naartoe?

Dit boekessay neemt onze samenleving inderdaad de temperatuur met een sociologische angstthermometer.⁴ Daarbij zit de gedachte voor dat de intensiteit van collectieve angstgevoelens en de sociale bronnen van breed gedeelde angsten ons iets leren over maatschappelijke tendensen. Tegelijk

moeten we ons hoeden voor een angstsociologie die gevoelens van vrees, schrik, bangheid of onzekerheid reduceert tot een loutere expressie van achterliggende variabelen. Dat soort sociologisme varieert het van Karl Marx bekende denken in termen van basis en bovenbouw. Het negeert de eigenstandige werking of performativiteit van emoties. Angsten drukken sociale ontwikkelingen uit én drukken daar hun stempel op: precies omwille van deze circulariteit is er werk aan de emotiesociologische winkel. Het woord bio-socialiteit werd ondertussen usance ter omschrijving van het in elkaar haken van het biologische en het sociale, thans mag de uitdrukking emo-socialiteit aan een opmars beginnen.

Angst is er in verschillende soorten en gradaties. Zo wordt in de filosofische en psychologische literatuur ‘angst’ vaak onderscheiden van ‘vrees’ (daarover later nog meer). Ik hanteer het woord ‘angst’ daarentegen met de losse pols van de essayist, in een brede betekenis die verwijst naar een emotioneel spectrum dat verschillende affectieve timbres kent die de taal ook associeert met uiteenlopende woorden als bezorgdheid, schrik of onzekerheid. Wat dat scala bij elkaar houdt, is het gevoel dat het in een minder of meer nabije toekomst mis kan gaan – met je inkomen, je relatie, je kinderen, je leven. Met je bedrijf, je sportclub, de economie of de politiek, ‘het land’ of de wereldmaatschappij. Dat zijn allemaal gedeelde angsten met een sociale bedding.

Last but not least. Ik schreef dit boekessay in het kader van de Nacht van de Sociologie. Collega Mark van Ostaijen van de Erasmus Universiteit Rotterdam en Rinse Kruithof van Boom uitgevers Amsterdam namen daarbij de rol van bemiddelaar op. Mark van Ostaijen voorzag de eerste versie van het manuscript tevens van gedetailleerd inhoudelijk commentaar, waarvan ik dankbaar gebruik heb gemaakt. Ik ben ook de op-

drachtgever zeer erkentelijk. De keuze voor een oudere witte cisgender man lag niet voor de hand; evenmin vond ik het evident dat de schrijfopdracht ging naar een Vlaming die in Nederland nauwelijks op het publieke forum aanwezig is. Dat alles wijst op vertrouwen, een instelling – ik maak even een thematische sprong – die in de omgang met angst noodzakelijk is om dat gevoel tot redelijke proporties te dimmen.